

DVA ZAKAŠNJELA PISMA

Grgo Gamulin

GRAD NA KAMI

Za Ivu Frola

Znam da mi nećeš reći da ga nije bilo. Možda mi nećeš tako lako povjerovati da ti i ovo pismo pišem iz toga grada, a zapravo to i jest samo neka slutnja, vjerojatno i trag neki, staza po kojoj s naporom krećem prema njemu. I sam si toliko puta primijetio kako zapravo teško dišem i jedva nekako hvatam ovaj razrijeđeni zrak. Zaista, ponekad se gušim, to je otprilike u onim trenucima kad osjetim neodoljivu potrebu da nekome o tome pišem: da se oslobodim neke sluzave gvalje u dušniku; a možda je to ipak kost u grlu...

Slušaj, pa to je upravo znak (ova naša današnja tjeskoba, i ova hladnoća u duši) da je taj grad ipak bio, i da smo nekako za nj znali. A kako smo to za nj znali? Oh, nemoj me, molim te, navoditi da proširujem svoju metaforu. Jednostavno bila je neka misao, i čežnja, pa prilike neke, a odmah zatim i onaj smeđi zid što se iz Njemačke približavao, i crni, i bijeli, pa i sve ono nerazumljivo iz povijesti, iz »metafizike«. Kako drugačije *ostvariti* poeziju? – a do toga nam je, zar ne, bilo prije svega stalo? – i tako sam, na kraju krajeva (ali možda je to ipak bio tek početak), čuo tvoj zvižduk iz prvog kata u Petrinjskoj. Otkuda smo samo tada znali za taj imaginarni grad na neznanoj ruskoj rijeci? Ako se ne varam (je li to doista prošlo pola stoljeća?), čuli smo tu melodiju u nekom sovjetskom filmu (»Djetinjstvo Maksima Gorkog«?), a nije to tada za nas bila nikakva metafora, nego naprosto romantika, ili čak »ispovijed vjere«. Sjećaš li se te vjere? Bila je, zapravo, ta vjera abnormalna, da, visoko iznad svih normi, i vjerojatnosti, te nekako luda i okrutna (dobro znaš onu famoznu »disciplinu«, pa žigosanja i »objavljivanja«) – ali je *bila*. A i sve one »confessio fidei« bile su mučne i teške, zvale su se tada »autokritike«, a kasnije, kažu, na otoku se govorilo »revidirati«, a pitam se, zar bez njih nismo mogli? Zaista, da nije bilo te vjere, bila bi nas zahvatila kakva druga religija, ta nismo valjda mogli *biti sami*? Da, bježali smo od samoće, pa smo

pobjegli i od slobode, a da Ericha Fromma nismo ni čitali – nije tada bilo ni njega ni njegove knjige. Reći ćeš mi: ono u Petrinjskoj nije zaista bila sloboda... Izruguješ mi se? Ali znaš: na ono (otraga, u prošlosti) nismo ni računali. Bio je to pakao *a priori*, njega smo unaprijed odbili i prokleli (a nekim slučajem smo ga i izdržali); ali ovaj *a posteriori*, taj nas je zaista zatekao – i što nam sada preostaje, nego osvrtni se ponovno po obzoru: gdje li nam je samo izbjegla ta utopija, *ou topos*; negdje izvan našeg domašaja, opet onaj hipotetični grad na Kami (*»где, не знаем сами«*) – a vidim da se već trzaš, i nervozno mašeš glavom, *»не дойти ногами, не достат руками«* ali, prijatelju moj, nije to danas isto, više nije to *»город на Каме, матушке реке«*, nego ćemo smisliti i zamisliti kakav jednostavni grad, ne mora uopće biti sunčani, nego posve profani i zemaljski, od aluminijski i stakla, a umjesto Campanelle ili Morusa, izabrat ćemo za proroke ekonomiste Keynesova tipa, možda kakvog Fabiusa ili, čak, Galbraitha...

Ne vjeruješ mi ili trebaš neka »dodatna objašnjenja«? Nemam ih, i neću ih tražiti. Pa vidiš da je moja opreznost otprilike poput tvoje: naprosto neću da prejudiciram, nismo više proroci, čak ni futurolozi – i onako će sve otprilike zastati na nekakvoj »mješovitij privredi« i na nekom dualističkom društvu; pogledaj samo kako je André Gorz to lijepo zamislio...

Nećeš – veliš – više ni zamišljati?

Da, što je to u našim glavama, prečaga neka? – Nema tome dugo poslao sam ti jednu malu knjigu s mojim »Izgubljenim zaboravom«; a znam da ga ni ti nisi izgubio. Uzalud sada glumiš rezignaciju. Sa mog rta, u večeri, vidim tvoj rasvjetljeni prozor, tamo preko, na visokoj stijeni u Igranama. Ne možeš me prevariti. I predamnom su papiri, i nešto knjiga, do mog ležaja, u noći. Htio sam ti citirati Bruerovića, o onom piscu koji bdije svoje noći zbog neke minule slave, od nekada, oh! i on je po svojoj prilici »brinuo« za neku domovinu (za njenu »tadašnjost«), ali meni se neke druge misli motaju po glavi; to jest, možda su to iste misli samo u drugom vremenu (bez zaborava) i u drugačijem obliku. Danas, kad već ne mogu iz svoje svijesti otjerati prošlost, zar ti nije jasno da su mi (i nama) potrebne neke molitve, inače ćemo svi skupa skapati u ovim spaljenim krajevima. Zato ti i šaljem ovu molitvu za zavičaj (eto, objavljena je u »Forumu«, 1984) zapravo to je samo pristup žrtveniku, *introibo* neki, romantični bez dvojbe, reći ćeš mi. A sjećaš li se kad si mi jednom prigovorio: zašto tako crno gledam, i pesimistički? – ali nisi zaboravio kad si ono Matu Kudumiju izvukao iz bolničke barake, dan prije nego što su je, još jednom, »ispraznili«? To ti je vjerojatno Ozren prišapnuo, u prolazu. (Možda se ipak sjećaš toga, ostale su i onako samo neke slike: blato i prostor bez sunca, a možda i bez zraka – ali to bi onda značilo da je sve to nemoguće, i da svega toga nije ni bilo.) A kad su Safeta odvodili, slušao si njegov posljednji razgovor s nekim zastavnikom, i očajni vapaj za spasom, i sklonuo si se od užasa u neka vrata – pa sada, evo, glumiš vedrinu. Znaš li što nije moguće riješiti? Nije moguće riješiti dilemu: zaboraviti ili ne zaboraviti?)

U nečemu imaš pravo. – i to sam ti želio pisati u ovom pismu: ono nismo bili mi! O, jedan dio (nas od nekada) je zacijelo ostao, tu negdje unutra, i o tome ću ti kasnije, još nešto reći – naime, nešto o tome kako da se posve oslobodimo; pa ipak, pogodio si moje misli: mi smo sada neki drugi, i drugačiji. Zamisli: četrdeset i tri godine su prošle, u međuvremenu smo bili i na mjesecu (ne čini li ti se to sada nekako šaljivo), a onda smo se obratili vrtovima i južnim biljkama, pa nam se sada čini da smo u Grčkoj, daleko od onog grada na nekoj hiperborejskoj rijeci; a moja asocijacija nije samo poetska (*»vrtovi što su nad morima«*, premda nad morem, eto, ipak jesmo), nego zaista grčka: *»Vrt s vodoskocima obliven kišom! /vidjet ćeš samo s niskog prozora«* – jer, evo, pozna je jesen, pa je i tvoj prozor tamo, preko mora, zacijelo zamagljen, ali i ti po svojoj prilici ipak gledaš na more i preko njega. Nikakvih vodoskoka naravno nema – to je Seferis u svojoj pjesmi asociirao Mauricea Ravela. Oktobar je, mi smo još u ovom južnom kraju, padaju doduše kiše (stare primorske kiše kojih se sjećamo iz djetinjstva), pa su borovi skupili i stisli svoje iglice – eto, i zaborav bi mogao spustiti na nas svoja krila; ali tu, oko moga ležaja, razasuti su papiri i knjige, sve o ovoj našoj civilizaciji. Donio sam i najnoviji prijevod Denisa de Rougemonta, i sve mislim kako je on svoju *»Pustolovinu«* ipak trebao nadopuniti – ali čemu, zapravo? – trgnuo sam se, ta i onako nikad ništa ne svršava u ovom našem svijetu – pa i ovi mi dani rane jeseni samo varljivo izgledaju kao da su kraj neke zagonetne svečanosti. A ona se nastavlja do beskraj. I premda znam da ćeš se ti diskretno podsmjehnuti, ja sam nekako ipak uvjeren da će netko od potomaka jednom okrenuti ove stranice i reći će: gle! pa sada barem znam odakle sam došao, kao što i ja to u svojoj samoći govorim samom sebi, osvrćući se po otoku unatrag sve do Petra i Hanibala (a minula su čak četiri stoljeća!) – ali kako su to blijedi neznatni tragovi, slučajni ostaci života koji je bio! Jesam li to spomenuo svečanost? A gle! u mojoj glavi nemirno trepere slike i nižu se iskidane misli. Bio je to pakao i još će ga biti. Ni sebe ni potomke nećemo moći zaštititi. Ruke su nam nemoćne, a i naše su misli nepouzđane. Pa kamo su to otišle ona naša snaga i samouvjerenost od nekada? Upravo ovih dana podigao sam za pola metra kameni zid oko našeg vrta, da od ove *»dvorane svečane«* (od Helade) spasim za njih, barem u budućnosti, ovaj mali komad zemlje – a onda me je misao na tvoj rasvijetljeni prozor okrenut moru opet silovito bacila u ono nevjerojatno vrijeme; vrijeme koje je izgubilo svoju izvjesnost. Ali reći ću ti zašto ga ipak ne možemo zaboraviti: zbog *njih*.

U prvim godinama poslije rata, koje su nam danas, tko zna zašto! – beskrajno daleko, bili su naglo iščezli naši nestali drugovi. Jednostavno ih nije bilo među nama. Kakvi su to dani bili? – možeš li mi ti, na primjer, o tim danima nešto reći? Malo, gotovo ništa. Neki život, ili nešto slično životu buknuo je bilo iz nas i oko nas, i sve se valjalo i kretalo nekamo, kao neka gusta, amorfna smjesa; ali da bismo se sjetili njih koji se nisu vratili, ili smo čak svojim očima gledali kako zauvijek odlaze niz hodnik ili neku tratinu, ne, to nije bilo moguće. Kada su nas neuspjesi i udarci počeli potresati i kad su

moralni apsurd (političke neravnopravnosti) postali bjelodani, naše su oči progledale gotovo zakrvravljene od jada, ali nisam se mogao oteti utisku da su nam duše već bile spaljene. Ipak, upravo tada počele su se javljati misli i sjećanja na izginule prijatelje i drugove, ili samo znance koji su uz put nestali. Osjetili smo, ili smo se sjetili, da ih više nema, i činilo nam se na mahove da ih nikada nije ni bilo. Jesu li mi iz ćelije zaista jednog dana odveli Joška Rendića, koji je, danima kao opsjednut pričao o svome putu od Kerestince do Zagreba? Je li me to na sijenu, na tavanu »ekonomije« u Staroj Gradiški, Grgur Karlovčan onako uporno gledao u oči (a ja nisam znao što da mu rečem). Danijel Ozmo se, ne znam zašto, smijao pun neke zagonetne vitalnosti i vedrine, i samo je to ostalo u mom sjećanju: taj osmijeh, bez lica koje je izbljedio, možda tek s nekom gestom, s kojom je nestao među barakama. Joška Bogdanovića nisam ni sreo, ali zašto je onda tako živ u mojoj uznemirenoj misli? A ti si, kažeš, pogledom »otpratio« Safeta Krupića, i gle! Kako mi to sada trijezno razgovaramo o tom užasu! A nikada te ni zapitao nisam: kako je zapravo Ozren nestao? (Je li to led u našem srcu?)

Poslije svega mogu ti sada reći: (s Maksimom Gorkim, a u »Klimu Samginu): »A možda dječaka nije ni bilo.«

Govorim blasfemije, je li? Bit će točnije reći: nas ipak više nema, to jest nas od nekada, pa nam se čini da je ovo sada neka druga povijest. Ali noći, ove naše noći?

Kad je misao slobodna, noću, bez nekih stvarnih funkcija, i neobavezna, sjećanje mi se silovitim porivom vraća onom gradu na Kami – nisu li baš u taj grad otišli naši drugovi i prijatelji? – i ta mi misao razara snage koje su mi još preostale. Pa kakav je to grad? Je li bio zlatan, s kupolama, i je li zaista bio na obali neke rijeke?

Znaš li što je zapravo čudno? Što nikakvu konkretnu pojavnost nikad nije poprimio. Da, kasnije, u samoći koja je znala biti apsolutna, kao uvijek kad se cjelina našeg bića nađe u gustoj mreži apsurd – a i duh i tijelo su nerazdvojivi u razotkrivenoj bijedi povijesti za koju nikada nismo mogli prihvatiti da je zaista naša – znao se taj grad pojaviti u imaginaciji s prozirnim opnama od aluminijske i stakla, s odrazima zalazećeg sunca i noćnim rasvjetama, maštovit i ritmički razveden kao ostvarena poezija neke ultramoderne »materijalističke civilizacije«, iznad Corbusiera i Miesa. Ali ovaj grad iz melodije, kojom si mi svako jutro javljao da si još živ, nije imao nikakav oblik. Nisu ga imale ni one naše knjiške konstrukcije iz studentskih dana, ili poslije njih. I to je baš sada zagonetno i čudno: kako su te apstraktne propozicije, ili projekcije, ili baš konstrukcije ipak imale tako veliku moć pokretanja i uzdizanja, sve do posljednje žrtve i do – zločina? Ako je takva uvjerljivost bila moguća, kako je uz to bilo moguće ono mrcvarenje na Kolimi i Kamčatki, i ropski rad i nebrojene smrti robova? *Kako su bili mogući oni, i kako smo bili mogući mi?* Ali u ovoj tutnjavi po svijetu, po »južnim kontinentima«, neću ti, u ovom »privatnom pismu« pisati, ni o onoj crnačkoj djeci-kosturima s televizijskih ekrana. Samo to: ona uvjerljivost od nekada nije bila isprazna. I

opet će ona uskrsnuti, prije ili kasnije, u ovom obliku ili u onom. Možda će to opet biti nekakve apstraktne propozicije; samo, treba se nadati i treba priželjkivati da u njihovoj jezgri ne bude ponovno neka kobna pogreška, »povijesna ograničenost« ili »osobna kvaliteta« vladara ili diktatora. Treba se nadati? Ali tko nam može to jamčiti, tko nam može dati neko obećanje, barem toliko sigurno da naše sinove možemo s nešto pouzdanja prepustiti ovom strašnom svijetu?

Pa što ćemo sada, i kamo ćemo? Gledam tvoj rasvijetljeni prozor preko mora, u daljini, a zacijelo ti vidiš i moj (u nekom umišljaju, barem), možda baš sada dok pišem ove retke. Ne treba imati iluzija: nitko danas ne gleda na rasvijetljene prozore na ovim grebenima ispruženim u more. Ni svjetlo voštanice ne može mi pomoći, ni poslužiti – možda tek za jesenskih oluja kad gromovi prekinu električne vodove na otoku. Ali umjesto na poetizacije Gastona Bachelarda tada mislim na posve osobne ugođaje iz dalekog djetinjstva.

Dakle, ovo sam ti na kraju još želio reći: ja svoje strašne dane, dane poniženja, jada i beznađa, neću prepustiti nikome; ni svoje mrtve drugove i prijatelje. O, da, zacijelo »svijetlih grobova« ima mnogo više nego što to mi mislimo, i na svim stranama, i tko zna kako će povijest prosuditi namjere i plodove – ali ja, danas, osvrćući se na kraju puta (niti ne znajući otkuda će i kako će mir s dalekih zvijezda pasti na naše duše) znam svoje namjere i želje kakve su bile, i one naših izginulih suputnika, i to su ta moja »lucentia sepulcra« kojima dugujem obaveze i brige svojih posljednjih ljeta.

Post scriptum

Pišeš mi o tišini i miru koji su ti potrebni. Nećeš ih naći. Sve te naše zamagljene i nedostižne nostalgije nalaze se u onome gradu (iz melodije) što ga nismo našli. Lebdi doduše taj grad još u našoj imaginaciji – (i u tvojoj, i u mojoj!) a tko zna, možda je danas još dalji i teže dostižan, ali jedno sada zasigurno znamo, i to ti je, na neki tvrdoglavi način, moj jedini kat'exochèn: tu će on biti, u ovoj staroj zemlji, između njenih rijeka i mora, i ona će samo s njime, unutar njegova zračenja, ispuniti svoj stari zavjet što joj ga je namijenila drama njene povijesti: prema sebi i prema drugima oko sebe. To jest, mi to tek pretpostavljamo, i mislimo na tu mogućnost (na tu nužnost), ali reci: ne počinje li i onako sve od nekih pretpostavki, i od misli, a gle! što je sve počelo i nastalo od onih naših! – pa sam zato (barem ja, za sebe) uzeo još jedan zavjet ili obavezu: misliti mnogo dublje i općenitije (u nadi da takve dubine ipak već postoje u nama), što ja nazivam socijalizmom *in fieri*, u nastajanju, i nemoj se – iz tog tvoga realizma, koji ja nazivam rezignacijom – smijati parafrazi koju ti s ovim Wiesnerovim stihovima od početka pripremam, jer je onaj naš imaginarni grad na Kami postao našom sudbinom – pa evo ti moje konačne riječi: »... ne mognem li rukom doseć ću ga dahom«, a cijelu ćeš strofu ovog našeg izgubljenog pjesnika i onako sam potražiti.

Drugim riječima, mi ćemo našom željom i čistom mišlju (pa i noktima ako to ustreba) raskapati ove zidove: mora da postoje neki rovovi usmjereni prema vanjskom prostoru, ili barem prema širem krugu mišljenja i postojanja. Ni u kojem sloju života nećemo se ograničiti, ni u regiji, ni u našoj staroj Kroaciji, a najmanje u proizvodnji i potrošnji. Sve je oko nas na dobrom putu, sada, pri kraju našeg stoljeća, osim »ljudskih odnosa«. Treba li sumnjati da ova znanstvena i tehnološka čuda mogu (u načelu) svima zajamčiti ljudski život? Pa ako do toga nije došlo, gdje su i kakve su to velike pregrade, i neprelazni zidovi?

Nećemo ih prorovati u ovom našem kasnom i kratkom vremenu – reći ćeš mi. Vjerojatno je tome zaista tako. Ali ćemo ih rovati.

Kao onaj utamničenik Itala Calvina u Chateau d'Iffu rujem (razmišljam) u nekoliko smjerova, istovremeno, u ovoj sobi na rtu, i gledam prema tvojoj kući. Noć je, vidim tek nekoliko svjetala na moru, a Igrane su daleko. U prostoru i u vremenu, i ljudske su sudbine beskrajno daleko jedna od druge, i srca. Što li nas to danas veže? Zrak što ga udišemo? Ovo more kao zemljopisni ili estetski fenomen? Ili opet neka zvjezdana prašina? Ali bolje je prekinuti na ovom mjestu ovaj tijek misli, i žalopojkâ pomalo srditih, jer će nas opet dovesti do kakve adolescentne romantike: do »Morske zvijezde« Vladimira Nazora, one što je »*pređom od zvijezda vita*« – a mi smo od tolikih zvijezda već umorni.

Eto, noć je, pa da nas barem oblije mjesecina. Zato je bolje ugasiti svjetiljku. S mora i s obala u naše rasvijetljene prozore i onako ne gleda više nitko.

1984.

PISMO SA DNA MRTVOG MORA

Za Petra

Porušeno svetište – rekao si, davno je već tome. Pa sve se i okretalo oko tog pitanja: je li svetišta uopće i bilo? – i tako je prošlo pola stoljeća. Mnogi su nam prijatelji pomrli. Sada znam da tražiš tišinu, pa i sam si to napisao, nedavno: otići od ovog drugog svijeta u *čistu tišinu što živi sama* ... A kad si bio dijete božje, i onda si želio pobjeći: na čistom papiru, u knjigama tvojim i tuđim, ponovno si nailazio na hladni znoj getsemanskog vrta, bezbrojnih vrtova (u zasjedi čekale su te stare riječi, i misli, čitavi traktati i sistemi) ... Sada, razumljivo, znamo da ne možemo pobjeći, i da je tišina zapravo mrtvo more – kao otkupljenje, reći ćeš mi sada. *Prastari hram i grobovi neki* ...

Oh, oprosti što te uhodim i lovim tvoje metafore – kao tvoj alter ego, pa znaš, do đavola, da svatko od nas ima svoga uhodu, dvojnika nekog, nekog

protu-sebe i ne baš dobrog! Ružan osjećaj: imati nekoga tko te pod svaku cijenu hoće spasiti, kao što sam te ono ja htio (u ono »herojsko doba«, koje je bilo i vjerničko) u tvojoj »Djeci božjoj«, ili u povodu nje ... možda samo zato što nisam htio tišinu (ni onu tvoju, raspetu), nego poljubac zmije iz groba, iz tvoje »Legende«. A što ako još uvijek pomišljam da bih mogao biti *Stranac* iz te legende, kad već nisam mogao biti onaj mladi Vidan što bez straha ljubi zmiju u otrovna usta? Kao da mislim: naći će se već netko. Doći će ... Zapravo, i ti dobro znaš da »pomorija« traje u onom selu (i u svemiru) – pa tko će, reci, *otškrinuti vrata svijeta*?

Znam da ćeš se gorko i podrugljivo nasmijati: putnici smo zaista u *nikad viđenoj zemlji*, pa bez obzira jesmo li u vremenu ovom ili onom, sve to s vratima otškrinutim ili pritvorenim ... I to s nasiljem, a mi bez roga i njegova mukla zvuka što se ne javlja, ili se ne čuje ... Pa što, zar se nismo prilagodili, adaptirali, kako se to mudro kaže? – ta sâm si, zaboga, napisao da nasilno tečeš iz prošlosti u budućnost, ali što se nasilja tiče, ono je, vidjeli smo, povijest sama, i svemir, naravno – i što sada? U toj povijesti onaj tvoj lovac ubija ptice, grmuše, što li? – a neki vojvoda reže glavu bespomoćnom teletu (život živi od života – reći ćeš), a i ja, vidiš, ne mogu zaboraviti onu otkinutu ruku djevojčice što se od ciklona htjela spasiti kroz pritvorena vrata, a netko je zalupio vratima, pa je ruka ostala visjeti na tankoj kožici – i sada ti živi u ovoj »neviđenoj zemlji«, bez obzira što se tješimo: *život je iznad nas* (kako si rekao), da, makar i pod onom tvojom krošnjom nepomičnog hrasta, koji je *našao sebe i smirio se*. Pokušavam dokučiti tu misao o smirenju, sada, na kraju puta? Jesi li možda mislio na smirenje onog tvog Barača iz »Vjetra«? »*Odgovarao mi je gustim šumom, šumovima koje više ne mogu zaboraviti, pa mi se, evo, i ovdje javio, na ovom vrhu kao utjeha. Slušam tako prisutni šum grmlja i slušam njegov davni šum i huj*« – tako si napisao o tom hrastu, a ja ne znam (jer, ako je život iznad nas ...) kako bismo to mogli pobjeći mislima, čak i onim »izgorjelim«, pa to nije mogao ni onaj stari Baćućurlo koji je jednako tako imao svoju misao, kao što ju je imao i njegov otac, i onaj njegov »protivnik« s druge strane brda. A zamisli, nisu oni ni namjeravali doći do nekog mira, ni do hladovine, ta gore, na vrhu, nikakvog hrasta nije ni bilo (a, čini mi se, i ti sam si taj hrast u svojoj »beznačajnoj« priči izmislio), pa i tvoj stari korčulanski težak, sin oca svoga, imao je neku misao: doći do vrha. Upravo kao i mi: prema gore, ispuniti nešto, poput zavjeta ... Pa što bi se drugo i moglo učiniti? Eh, slušaj me dobro, Petre Stakane: možda je taj tvoj stari čovjek ipak htio doći do neba, to jest do Boga? Zamisli tu parabolu – a nemoj misliti da ti je nasilno mijenjam, ili pretvaram u hiperbolu što se uzdiže i lebdi, jer dobro znam da si upravo to i mislio, tako kafijski: cilja nema ali put ćemo ipak napraviti, prema gore, naravno, protiv života i povijesti, što su »iznad nas« – a sjećaš li se Cesarića: »... *ko da se hoće dić do boga*«? I stari je Baćućurlo tako nešto mislio, pa bih ja, evo, želio točnije odgonetnuti njegove razloge: Ja sam njihov, onih starih – napisao si, umjesto njega, jer i oni su kopali i rovali (svi pretci naši), a cilja, zapravo, nije bilo; to jest, mi

danas znamo: nije ga bilo, onog posljednjeg, pa ipak – nastavljamo! I, evo, u ovom trenutku našeg razgovora (ta nećeš valjda reći da je ovo moj – samogovor) prisjetimo se još jednom oblaka našeg Dobriše Cesarića: »*Vjetar visine ga je njihio, vjetar visine raznio ga*«. Jer nisi ti slučajno prekinuo misao svoga starca: kad dođe tamo do vrha moći će, tamo, na groblju reći i jednome i drugome ... Što će im reći?

Eh, da ostavimo tu sizifovsku (camusovsku) hiperbolu da lebdi sama, ili s nama, svejedno, u toj našoj otočkoj »ironiji lazura« ...

Ispod njega, azura toga što nam je ipak prekrivao nekad naše zlatne dane, pod šumom poznatih mi borova, znanih i domaćih, s kristalom Biokova u daljini, čitam Nazora, Tina Ujevića (nije teško razgovarati s njima: jedan je još tu preko Vidove gore na Braču, a drugi preko Biokova) – i tebe. – »*No vidljivosti nestaje, gubi se, suton je rastače. A, eto, konačno, i rog se javlja ... Gdje si ti, mili zvuče, što si kupao davne dane, male, čiste dane, uz kruh i riječ? Gdje si sada, kada, eto, oko mene grdnih redova mravi, dlakavih glista, žohara, zmija, kameleona, tapira, hijena, krokodila, a ja sam i sam među njima postao probavni organ s iscerenim licem i krvavim zubalom. Takav, eto, nosim posrćući bijelu zastavu Časti, zastavu bijelu i krvavu*«.

Drugim riječima: imao si pravo u »Djeci božjoj«. Ostalo je otprilike isto pod ovim ironičnim plavetnilom iznad nas, danas, kao što je i onda bilo. A stalno nam se zvukovi roga javljaju, sjećaš se: u Shakespearea, u Rimbauda ... Pa ipak, trebalo bi oslušnuti: je li uvijek isti taj »roga glas«, (a ovu sam sintaksu preuzeo od I.G. Kovačića) što nas nekamo poziva i diže? Zaista, opet imaš pravo: krv je uvijek crvena, bila ona od grmuše, od prijatelja ili od neprijatelja. Ali podloga je bijela ... Jesu li to one »dobre namjere« što, ovako ili onako, vode u pakao? I ti i ja dobro znamo: maska na tvom kapitelu iz »Epiloga« neće se uznemiriti. »*Svijet šuti*« – napisao si. Pa znaš što? Pođimo mi do dna Mrtvog mora – to si ti sam predložio; a jednom davno si i pitao, nagnuvši se s obale: »*Ima li koga tamo dolje?*« – Mislim time reći: ako je stari Bućurčlorovao i kopao prema gore, do neba, bio je i to onaj isti »život iznad nas«. I bila je to bijela zastava, ili »roga glas« (Ako osjetiš neku ironiju u ovim riječima, to je zapravo autoironija, upravljena prije svega prema meni samom).

I sve ove knjige, u koje bježiš, i u kojima živimo: za novi život, to jest ne za onaj tvoj s autostrade, nego za novi, umjetni svijet, jednom, kad Sizif svoj kamen smjesti na pravo mjesto. Tako si na kraju napisao: »*Ističe sunce!* – govorio sam, a mislio: Javila se čista radost – to ističe i čovjek u nama. Pa i na dnu Mrtva mora«.

A tu si knjigu i nazvao »Mrtvo more«. Ova koju upravo čitam zove se »Vjetar«.

Pa ti si, dakle, smogao snage da našu »novu povijest« sakupiš na jedno mjesto, epski, u naraciji i u razmišljanju pred njom – a pitam se sada: što sada

s njom, s tom povijesti »poslije pokolja«, koja još uvijek traje? Zla povijest! Stare riječi! Sistem porušenog svetišta, više njih, zapravo, čitavi sustavi složeni od riječi i od fenomena još uvijek lebde iznad nas, ili mi lebđimo u njima, a netko je (a ne znam tko) bio rekao: treba dovršiti misli otaca. Bilo bi to kao da se ponovno nalazimo pred izborom. Koje misli i kojih otaca?

Mislili smo svojedobno (ili sam to ja mislio) da to znamo – o tome, naime, zavisi to »jedno mjesto« je li ono uopće moguće, to jest je li moguće napisati bitnu knjigu koja će ići do kraja, ili sići do dna, mislio sam. Ali ako je ovdje riječ o romanu u našoj književnosti (u našoj povijesti poslije rušenja svetišta, odnosno o samom rušenju svetišta) odavno sam pomišljao, ili sam čak bio uvjeren da poslije »Kratkog izleta« Antuna Šoljana više nije moguće (u nas) napisati »suvremeni roman«, to jest knjigu, roman o našem suvremenom životu (baš zato što je život iznad nas, kako si ti napisao). Šoljan je prošao kroz povijest, u podzemnom hodniku čak, i izašao u »nigdinu«, u sumračno svjetlo bez mjeseca. Već mi se tada činilo: što se još može reći poslije toga? A zapravo, bio je Šoljan eksplicitan već u »Turneji«, koja je uvijek u neposrednoj povijesti, u njenom beznadu. Što mu je onda preostalo nego da napiše »Specijalne izaslanike«, taj posljednji poklik, ili krik, iz neke neodređene, opće (i utopijske) nade, u koju više ni sâm nije vjerovao. Što su, zapravo, ti njegovi »Specijalni izaslanici«, otkuda dolaze? Iz književne fikcije – to jest oni su kao poema neka baš zbog te svoje lelujave poetske zgusnutosti, svečani i tragični kao epilog strašne drame koju su samo oni vidjeli, ili naslutili, a njihova je znakovitost amblematska. Ta je Šoljanova novela (što li je?) kao amblem naše poslijeratne književnosti, u Hrvatskoj, i uz to ona je zaključak dosljedno izveden iz »Turneje« i iz »Kratkog izleta«, a od toga se zaključka nikamo više nije ni moglo ići, ni na kakav izlet ili putovanje, ili pokušaj neki. Ponekad sam pomišljao: pa taj je Šoljanov amblem zapravo pečat na povelji: bili smo, bilo je tako i tako, pa u beskraju vremena i prostora (iz velike nepoznate zemlje) sada dižemo na pozdrav ruke saosjećamo s vama, i tražimo vaše prešutno i tiho saosjećanje. A zavičaja nema, ni poruke, ni nekog drugog i drugačijeg dodira.

Pa kad je i Slobodan Novak jednako tako u »Izgubljenom zavičaju« izgubio svoj zavičaj (a sjećaš li se, Petre Stakane, glasa i zvuka *što je kupao naše davne dane, čiste dane uz kruh i riječ?*) – dogodio se još jedan veliki događaj: ovaj pisac, kao neophodnu posljedicu, ili konzekvenciju, ili posvećenje »krugovaškog« izdajstva napisao je izričitu apostaziju, koja je (književnosti radi) samo prividno bila zaodjevena u parabolu o Madoni Markantunovoj. Sve je groteskno i gadljivo, i onaj žalosno-smiješni (mazohistički) obred s nemoćnom i zlobnom staricom, pa nema »nikakve romantike« ni »vjetrovite palube« – sve do obrata s kojim se groteskna drama pretvara u tragediju. Slobodan Novak razorio je mitologiju nemilosrdno i do kraja (jer Antun Šoljan još je žalio za njom i, čak, i očajavao, ponešto literarno doduše): ... »Vrtovi su dubrišta i smetlišta i groblja, kosti sagnjile, koža, gnjecavo nešto što su ostavljala za sobom pokoljenja, kao talog u kamenici ...«

A obrat, znak katarze koja će rasvijetliti i posvetiti (tugom i jadom) ovu burlesknu parabolu, počinje jednom izričitom i nadahnutom rečenicom:

– *Tada je počeo neočekivano Dragin dugi plač.*

To sam ti htio reći, upravo u vezi s našom književnom sudbinom: ova je knjiga objavljena 1967. godine – a poslije toga, nije se u nas moglo nešto bitno, ili bitnije, o nama reći; u romanu mislim; a vidio si da smo baš zato s olakšanjem dočekali povratak u prošlost: »Ekstraordinariusa« Ivana Supeka, povijesne romane Ivana Aralice, pa ovaj (povijesno ne baš mnogo »udaljen«) Nedjeljka Fabrija. Krležine »Zastave« ne spominjem; one su nam došle kao nastavak davno poznatog, »onog« svijeta. Kao i Marinkovićev »Kiklop«, uostalom. Povratak u prošlost ili, vjerojatnije, povlačenje u nju: traženje identiteta u »nastavku«, u protjecanju vremena. *Vrijeme* koje nas brani, ako to već *prostor* ne može. A ne može to ni povratak na selo (selo prošlosti) Mirka Božića, Ivana Raosa i nekih drugih. – Ostala književnost, u drugim žanrovima, možda je svojom bujnošću bila kompenzacija oskudnom suvremenom romanu. Može li se pomišljati na »egzogene« uzroke i određenja? Možda; samo to bi moglo vrijediti mnogo više za oglede, i aktualne »raspre« i raspravljanja. Ali zidovi do kojih su došla ova dva »krugovaška romana« ispriječili su se pred nama. U što vjerovati ili, barem, što reći? *Svetište porušeno*. Zvijezde su nekakve neshvatljive užarene kugle, i uopće: nema na svijetu stvari koja bi nam bila *poznata*. Svečani svršetak racionalizma ... Sva su predskazanja i proročanstva bila mračna i zla.

To je, eto, bila naša sudbina, i naše književnosti: sve rano zaokružene (u misli i u smislu), prerano »dovršene«: u toku dvaju desetljeća sve je bilo jasno; to jest postajalo je jasno, sve brže; kao mučno i ružno buđenje iz duboka sna, iz mōre. Je li trebalo vratiti se natrag; ponovno nešto utemeljiti? – barem misao neku, ili nadu, ako već ne čitav sustav u koji bi se moglo povjerovati. Ili (a strah me je reći): iluziju kakvu.

Smiješiš se mojoj želji, i nepopravljivosti, ali ta tvoja gorčina (s nešto srdžbe i opreza) ne pogada samo mene. I tebe, i tebe! – ta dobro ti znaš, i razumiješ me: od starog Antunice i njegove goruće »glavnje«, kroz jedno čitavo stoljeće, sve do Freda (jao!) – *bio si tu; i ne možeš se skriti*. I kad sam govorio maločas o onima iz »Krugova«, o njihovoj misli i izdajstvu (ili spasu, svejedno) mislio sam u dnu svoje misli – reklo bi se, i negdje u malom mozgu – i na tvoje rovanje i kopanje, pokajničko i sizifovsko, smješteno unutar tvoje elipse (a nemoj se čuditi što nisam rekao: parabole): mnogih priča, i zapisa, i napisa, i getsemanskih vrtova, *ulazio si u smrt i opet uskrsavao*, i gdje god otvorim kakvu tvoju knjigu naći ću tvoja *vrata sudbine* (ona iz »Dana«) – pa bila to tamna vrata i prozor u noći, ili otok usred modrine: *Žuva, Žuva – evo, evo gdje je tvoj sin ...* Svugdje nalazim tebe i sebe – to je opet onaj »život iznad nas«, pa kako da *prestane biti ta prošlost*? Obuhvaća me tako ponovno, in

extremis možda, i tvoja »elipsa«; jedno njeno žarište su »Djeca božja«, a drugo je ovaj nedavni »Vjetar«. Između samoraspeća i samoubojstva, *početak* koji me *onda* bio zaprepastio i odbio, i *svršetak* koji sada shvaćam i prihvaćam kao otkupljenje, beznadno danas kao što je bilo i *onda*. Razmišljao sam ponovno o tome: ono nisam bio ja; ono je bio sustav u meni i iznad mene, sistem složen od rana i od nade, a iza sebe sam osjećao naš viteški red mladića i djevojaka na mom otoku, pa i onu otkinutu ruku djevojčice što je visjela na modroj kožici. Bila je to strašna koherencija u našim glavama, sva blistava i sjajna od očitosti i uvjerljivosti, i upravo je taj sjaj bio prekrrio i skrio onu široku i mračnu »pukotinu u sustavu« – sjaj što je zasljepljujući bljesnuo i u »Staljinskoj pobjedi pred Moskvom«, i u nebrojenim žrtvama i žrtvenicima, i što je bio zasljepio našu živu misao, i naše stoljeće.

– *A bio je dan: sâm, veliki dan* – pa i kroza nj, preko tvojih priča, silazim, evo, do tih naših, Malarméovih ili Baudelaireovih, »otoka sretnih«, i znam, dobro se sjećam: *desecima godina plovili smo vremenom, među zvijezdama, ... i među ljudima, među grmljem i šašem, između tisuća zvukova i priviđenja* ... Toličke smrti i uskrснуća, Petre Stakane! – a bio je dan, veliki, južni dan.

Zato sam, ispitujući sebe (i nas) od »Vjetra« putovao natraške, poput Apollinaira: *vers d'autres nebuleuses* ... tražeći tvoje svijetle trenutke, ili barem nedoumice, sve tamo do prvog žarišta: *»Stara mjesečino, starče sijedi, na dubokom nebu, prijatelju moj! ... svijetlo ogledalo mene, mora, mora biti negdje smisao mene, nije sve to zlo, što se sa mnom zbilo na ovoj zemlji ... Mora negdje ležati smisao naših susreta, naših razgovora ...«*

A ako ne leži nigdje, ako ga nema? – to je pitanje bilo jasno utkano u tvojog priči, i ocrtano, i s tom si pričom i s tom nedoumicom ukopao i saznao ovaj naš novi »književni početak«, na obali, poslije Nazora, a uporedo s Tinom, u prozi koja je bila i poezija, epilog (duge prošlosti) i prolog ovog novovjekog suvremenog postojanja, kao slutnja koja će se nastaviti mimo mog »viteškog reda«, ili ispod njega, u tami zapuštene povijesti, i beznadnih sela s tužnim djetinjstvom, s animalnim vegetiranjem i beznadnim umiranjem – pa kakav je to bio južni, infernalni i introspektivni pandan »Povratku Filipa Latinovića«, samo bez velike geste i bez zvučne retorike; sav zgusnut i zatvoren u nepristupačnoj, dalekoj i neprozirnoj čahuri nekog otočnog sela i jednog nevjerojatnog djetinjstva; a koja nam se čahura danas u hrvatskoj književnosti diže kao jedan bitan pol moderne proze, arhetipska, »od prije naše povijesti« (prije zločina); i zato puna tame i kobnih slutnja. Jer tako smo (misaono) postojali ... ukoliko nismo već tada – potražili poeziju, da bismo pobjegli u drugi svijet.

Ja sam i »onda« tražio spas od te zagušljive prošlosti, i u svojim starim primjercima nalazim svoje oznake i na marginama naznačene tvoje ushite; kao pod koljenima Dunje (u »Orfeju«) u sunčanom vihoru malog otoka: *Dolje sam, dolje, na zemlji, duboko, sâm i malen, a ona sva u nebesima. Svjetlost je i glas*. I još dalje i niže, u primjerku »Djece božje« – je li to sublimirani eros, onaj koji je tek dozrijevaao kao patnja:

»I tako u meni živi čisti tok misli, kristalno ogledalo u tami, puno svijetle pjene moje mladosti. I ako se dotaknem te mladosti, zavlom ponovno život, sljubljujem se s njim, i živim proklinjući i zahvaljujući. Silazim tako k sebi sluhom za jutarnje kiše, izgubljen u tami ogledala svojih«.

A u drugom žarištu (u »Vjetru«) našao sam te već (ili si ti mene zatekao) u paradoksalnom proturječju: između Fredovih poluga i *noćnih zvijezda koje se ne vide*.

To si i ti u ovoj knjizi htio napraviti *neku vrst inventara svojega života*, to jest izaći iz protuslovlja. Pa, lijep si to izlaz našao! – dobacujem ti s gorčinom i s dobrodušnom ironijom, koja je razumijevanje samo. Da, bio si tu, i prošao si dugim putem, a cilj je ostao daleko (rekao nam je Josef Kafka), pa što sada: otići sâm, napustiti zajednicu, i putovanje, i »mravinjak« (rekao je Tin), i to prije nego što se »preuredi«? Zamisli, otići, pobjeći od svoje nostalgije, i tako se spasiti. Jer naša je nostalgija još u nama, ukopana i uvriježena, i sve mislimo: kako je obraniti od Fredovih poluga, te sablasne mehanike što potresa i huji već čitavim kontinentima bijede i gladi, planetarnim prostorima? Kome ga ostaviti, taj nostalgični san, čisti tok misli, svjetlu pjenu naše mladosti? Između te nevinosti i Fredovih poluga ... Pa to si tom zbunjenom, ali upornom demonu ti sam stavio u usta: *Mrtva nada u nama je strašna stvar, ta lješina ...*, a poslije toga one riječi koje u sebi skrivaju veliku presudu, koje su, čini mi se, tvog Kazimira Barača pokrenule na posljednji put: *Cilj je vatra ljuds sreće ... a svijesnost o cilju nebo, svijetlo, zvjezdano nebo ...*

Pa ako je s tog zvjezdanog neba sišao ovaj zemaljski pakao, mislio je tvoj Barač u tom trenutku (ili to sada mislim ja) – i to sniženje čovjeka da bi mu se omogućio *orlovski let kozmosom*, što je to nego katastrofalni svršetak naše životne priče? – i svoga si glavnog junaka dosljedno odveo na njegov samoubilački put. Daleko putovanje, Petre Stakane! Svoga si junaka, preko jednog od polova Zemljinog proturječja, odveo u pustinju, a gle! ni ti ni ja nećemo se identificirati s njim. Iz onog puta koji je za nama naučio si veliki nauk, i u ovoj velikoj knjizi naše generacije ispričao si nam taj nauk do kraja: *Ako nema sutrašnjice koja pjeva, onda ni čovjeka nema, a kako da te sutrašnjice bude ako od života drugih možemo živjeti?* – Htio si napisati: moramo živjeti, a onda si na kraju pokazao da ne moramo. *Spopala je istina* tvoga junaka – rekao bi ti.

I ja se sâm sada nalazim pred tom istinom, ili s njom, a zapravo, ona je u meni već odavna, a možda je i odvajkada bila. Kako da se spasim od nje, kako da se svi spasimo? – Da se skamenim, otvrdnem? Zaista, zaista: *pred ovim svemirom, kao i pred tvojim Bogom najbolje je biti kamen* – rekao je tvoj junak svojoj ženi, a onda se onaj tvoj vjetar u rebrenicama oglasio jače i ubrzano, kao da je htio nešto važno i brzo objasniti.

Što ti je htio reći? Da je prošlost ostala za nama? Da postoji još jedan pol proturječja? Da smo i mi sami, u sadašnjosti, stvorili budućnost, i da se ona neće moći zaustaviti? Zaista, dobro si nas pogodio i povrijedio svojom nesmiljenom okrutnošću: *Ima časova kada se sve mora mjeriti vječnošću* – ali

što ćemo sa srebrnom niti violine? – pitao sam se u svom posljednjem jadu, čitajući tvoju knjigu i njene zaključne stranice ... A onda si mi ti sam otkrio prigušeni sjaj svoje nostalgije, i njen posljednji trag:

»Što je to, taj vrludavi let?, iskrсне u Baraču. – Ptica kamena? Njezin pjev? Ta svila iskričava, taj zvuk plavih vrleti? I taj muk? ... Taj spas ... Da, nije li to Fred? Violinski žar, njegova vizija budućeg čovjeka?

A ta žarka ptica, violinski pjev, poletjela je kao zvučno, treperavo srebro prostorom, izvijajući se u visine, pa leteći u tim visinama plavim ispreda svilene drhtaje, da bi se, odjednom, u blistavim spiralama spustila ... – ali ovdje prekidam tvoj citat, jer opet ćeš se tu spustiti do smrti (do svemirske mjere). – A povijesna mjera, gdje smo je izgubili.

Krenut ću, krenuti niz sve tvoje pute, i knjige i stranice, za srebrnim pjevom ptice, i naraštaji što će doći, tražit će dobru povijest što nam je preostala (u fragmentima, u blijedim sjenama) i osluškivat će »roga glas«. A zasada se osvrćem na prvo žarište, na tvoje riječi iz božjeg djetinjstva.

– *»Je li to ona noć, što prolazi mimo, ona noć krila bijelih nad slapovima? Jesam li to ja onaj koji je zaustavio srce i rekao: Neka prođe i ta noć, kao svaka noć, neka prođe mimo!*

Eto, doći ću pred dvor gdje će me dočekati stari poznati mirisi, vase i uljanice. U mekom plašljivom svjetlu crvenog plamička dočekat će me djevojka što smijeh noći čuva, što sutone krošnja u svom glasu čuva. Reći će da lađu čeka – noću, kao vjetar ... A lađe imaju crvena jedra, glasovi, koji s njih dopiru, govore o susretima noći, o zibanju dana.

Ja ću joj govoriti najtiše svoje misli bez reda: »Odzvanjam, djevojko, u ovoj večeri kao zvono. Tako sam ludo sam k tebi dolutao!« ... Put! Uvijek na putovima, a rose su već pale i trave mirišu: sve stvari rastu iz dobrote zemlje!

Nestat ću u vječnosti, što je bez kraja, ali hvala ti svijetli mjesече na ovoj noći, hvala ti na zvuku ove svijesti.

Doći će lađe i prijatelji, donijet će grožđe, dinje i žare pune vina, ulja – na jarbolima će visjeti vijenci i mirisat će sve na mošt. Vreo govor će proteći dvorištem, kad sunce u njemu rastali ure ...

... To tako u meni živi čisti tok misli, kristalno ogledalo u tami, puno svijetle pjene moje mladosti. I ako se dotaknem te mladosti ...«

Gle! Kako sam završio ovo pismo ili sam barem pokušao završiti ga: s tvojim pjesničkim (proznim) zaletima iz ranijeg života. To su kao neke pobožne molitve – a sve mi se nekako čini da ćeš se ti pobuniti zbog Žúve, Dunje i sveg tog nekadašnjeg podnevnog plavetnila, ili čak zvijezda iznad njih, i tebe ... Ja se, kako vidiš, s mnogo bojazni i opreza zatvaram u naš mikrokozam; pa ipak, nisam odolio napasti da uđem još jednom u »čistu prozu«: uzeo sam u ruke »Dablince« (pisao ih je već u »egzilu«, možda čak u Trstu, tu posve blizu). Kako to čovjek sebe sa sobom nosi! A nisam mogao čitati ih. Pa ni ono

Welsovo pismo iz 1928. u vezi s »Ullysesom« ne spada ovdje, u ovaj naš život; a ipak, osjećamo ga i muči nas pomalo. Mora da je neka opomena skrivena u njemu, a teško nam je iz naše male povijesti (iz Žrnova) čak i našeg Nazora zamisliti na onom konju na Sutjesci, i od Sutjeske na Zapad ... Je li to bio neki viši stupanj postojanja, ili daljnji, nekamo naprijed? To jest, kao da smo svladali ravnodušnost, i nema je više, i možda je niti ne može biti. Ni ironije, hladnog podsmjeha što nas zaleđuje. I tako, iz tog književnog »vidnog kuta«, ponovno čitam (još jednom) tvoje knjige. I sve mi 'sada izgleda jasnije: pa ti si htio izići iz tijela, odijeliti se od animalnog, poživjeti u duhu. Napustiti životinjsko izvoriste erosa, a zašto to nije bilo moguće (tvoja posljednja utopija!) pošao si sa svojim Baračem u pustinju ...

Čitam tvoje knjige na jugu, u jednom gradu na obali. Čekam jugovinu ili kakav drugi vjetar s mora. Iz srca vodoskoci, crni – to su valjda samo crne misli. Odbacujem jednu za drugom knjige prošlosti: »Zapise Maltea Lauridsa Briggea«, pa »Mjesečare«, i na kraju sve knjige Josefa Kafke ... Naše je vrijeme tako kasno ili smo, možda, mi sami zakasnili. Onda sam, gotovo slučajno, prebirući po policama, naletio na Borgesa, zapravo na njegove pjesme, na »Zlato tigrova«, i druge. Jedan »mlađi prijatelj« mi je i onako dobacio, u vezi sa suvremenim hermetizmom: »A vi se vratite Vladimiru Nazoru«. – Dobra zamisao, bez dvojbe, ali ja sam ipak, ovih dana, skrenuo prema Borgesu (i još nekima, i mnogima), i tko zna kojim slučajem, ili otajnom čarolijom nekom naišao na onaj Borgesov stih o ključu: »*Tu je neki ključ koji je izgubio svoja vrata*« ... i što ćemo sada, ti i ja, ako problem ne uspijemo izvrnuti? Kad bi nam to uspjelo, imali bismo ponovno barem jasno ocertana vrata (sve ove povijesne tajne, koje su ipak nekakve mogućnosti), i nadu da ćemo ih u budućnosti možda odškrinuti. Naš Argentinac bi to rekao veoma zasjenjenom metaforom: »*Potražiti zoru na svojem zapadu*«, ali mi ćemo je izvući iz te metá-historijske sjene i pokušati objasniti jednim svjetlom koje nam je dano: *našim* vremenom koje na ovom prostoru protječe, i tajanstvom naraštaja koji se u nedogled nastavljaju; svaki sa svojom zorom i svojim zalazom. A tajanstvo je baš u tome što je to ipak zajedništvo. Ali što je s ključem kojeg ipak nema? I s onim drugim vratima, nebrotjenim, svemirskim?

Slegnut ćemo ramenima. Što nam drugo preostaje? Iza tih vrata nikakve svemirske zore nema, ili nije dostupna našem umu; što je uglavnom svejedno. A što je njemu dostupno?

Dostupno mu je ovo oko nas: ravnodušnost, samoća ..., i druge stvari – osjećanja, ili stanja, pa i ona što su tvog Barača dovele »u pustinju«; do kraja. Nema nam drugog puta niti neke druge zore. Hoćemo li se ipak ponovno vratiti njima, tim stanjima i odviše ljudskim. Baš zato što su ljudska i jedino dostupna.

Pa valjda ne sumnjaš da pomišljam na poluge tvoga Freda? Ili na neke njihove blaže oblike? Ne bi to ni bilo čudno u ovo naše doba treće industrijske revolucije, kako je to intimno i nazivamo, tih robota i mikroprocesora.

Podsmjehnut ćeš se, i zacijelo pomisliti: kako me je sam tok misli doveo do ovih amblema suvremenog racionalizma! Treba li da ti još koji put ponovim da mojoj opreznoj (pa kažimo: i skeptičnoj) svijesti, u kojoj su nataloženi sedimenti zanosa i užasa, pregnuća i lomova, ta scientistička heraldika neće zajamčiti otvaranje vrata. Možda će ih samo otkrinuti.

Je li to slabašna i odviše »lelujava« nadoknada za one zore u »domovini sinova«, koje su nas opsjedale i fascinirale? Možda.

Pa i do tada, kakvu ti poruku mogu dostaviti na kraju puta? Ili utjehu (*parce mihi* ...). Umjesto tvoje »strašne ljepote«, ili *zbog* nje i *za* nju – a ne mislim sada na onu Borgesovu pjesmu upućenu Johnu Keatsu, niti na njegove staze što se beskrajno račvaju u vrtu – navest ću ti samo stih iz jedne vrlo jednostavne pjesme koja se zove »Stara česma«: »... *Ti nisi sam u noći/ /Putnika ima pod zvijezdama mnogo* ...« – Kao što vidiš, to nije, srećom, ona Nietzscheova fontana, rimska, čini mi se negdje kraj Piazze Barberini. Napisao je ovu pjesmu Hans Carossa, a i česma i pjesma su naše, veoma priproste, recimo simbolističke. Samo, njen posljednji stih glasi: »... *i još će netko putem k tebi doći.*« – a s ovim našim životom, da ne kažem, ponešto patetički, civilizacijom, ili veoma prozaično: »društvom« – zaista ne znam koga još možemo očekivati. Tko će nam doći i kojim to putem, sada, na kraju puta?

Eto, zašto ti i šaljem, umjesto zaborava, ove retke sa dna Mrtvog mora.

1986.